

GNOSTİK ANTROPOLOJİ (*)**Şinasi GÜNDÜZ (**)****ÖZET**

Işık ve karanlık arasında varsayılan katı bir düalizme dayalı olan Gnostisizm, insana ilişkin bir trikotomi kabul eder. Buna göre insan, üç farklı unsurdan, beden, ruh ve candan ya da maddi yön, ruhsan yön ve psişik yönden oluşan bir varlıktır. Gnostik antropolojiye göre beden ve can ya da psişik yön, maddi aleme ait olduklarından tamamıyla olumsuz nitelikler taşırlar. Buna karşılık, ruh ise ilahi aleme aittir ve dolayısıyla hayat ve ışık gibi olumlu nitelikler taşımaktadır. Beden ve can, maddi alemle beden içerisine düşmüş/atılmış bir ışık varlığı olan ruh için bir hapisane olarak tanımlanır. Ruhun kendisini bu hapisaneden kurtarması için beden ve cana karşı koyması gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Gnostisizm, insan, antropoloji, ruh, kurtuluş

Gnostic Anthropology**ABSTRACT**

Gnosticism which is based on a strict dualism between light and darkness accepts a trikotonomy concerning the human being. Thus human is accepted as a being that consists of three different factors, namely body, spirit and soul, or hylic, pneuma and psyche. According to Gnostic anthropology body and soul have completely negative characteristics since they belong to the material world. Contrary to this, spirit belongs to the heavenly world and, therefore, has such positive characteristics as life and light. Body and soul, the psychic element in the body, are described as a prison for spirit that is a fallen light being in this material world and body. It is necessary for spirit to oppose the body and soul in order to set free himself from this prison.

Key Words: Gnosticism, human, anthropology, spirit, salvation

*) Bu yazı, VI. Kur'an Sempozyumu (Kur'an ve İnsan (23-24 Kasım 2002 Ankara)'na sunulan "Benliğin Gnostik İnşası: Parçacı İnsan Anlayışı" başlıklı bildiriden hazırlanmıştır.

**) Doç. Dr., OMÜ İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı.
(e-posta: şgunduz@dinlertarihi.com)

Rudolph Bultmann, mitolojisi ve teolojisi de dahil Gnostisizmin bütün unsurlarının, yaşamla ilişkin belirli bir tavırdan ve insanın var oluşuna yönelik bir yorumdan kaynaklandığını vurgular ve onun “düalizme dayalı bir kurtarıcı din” olarak adlandırılabilceğini belirtir¹. Bultmann gibi, Hans Jonas da Gnostisizmi bir din olarak değerlendirip, *Gnostik Din*² başlıklı eser yazmıştır. Bununla birlikte, gerçekte Gnostisizm, müstakil bir din olmaktan ziyade birçok Ortadoğu dinsel geleneğine egemen olan bir meta-söylem olarak karşımıza çıkar. Bu çerçevede Sâbîlik ve Maniheizm gibi dinleri bir bütün olarak, Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam gibi dinsel gelenekleri ise çeşitli mezhepleri dikafe alındığında kısmen kapsamı altına alır.

Çeşitli bilim adamlarınca Gnostisizm, “tarihsel”, “felsefi” ve “mitolojik” gibi çeşitli tasniflere tabi tutulur. Bunlardan mitolojik ve tarihsel Gnostisizmin, Sâbîlik, Maniheizm, çeşitli Hristiyan ekoller vb dinsel geleneklerle temsil edildiği, felsefi Gnostisizmin ise varlığı ve hakikati açıklamaya yönelik “hikmet”i ön plana çıkaran Hermetik literatürle, eski Yunan düşüncesine dayandığı ileri sürülür. F.C. Burkitt gibi kimi araştırmacılar, felsefi Gnostisizmin, mitolojik Gnostisizmden daha erken dönemlere ait olduğunu ve mitolojik Gnostisizmin felsefi Gnostisizmin dejenere olmuş hali olduğunu savunur³.

Yunanca “gnosis” (gizli/özel bilgi ya da hikmet) teriminden türetilen Gnostisizmin en temel özelliği, tanrı ve alem, benzer şekilde insan ve alem/dünya ilişkisine egemen olan radikal bir düalizmdir⁴. Bu çerçevede varlık, gerek teolojik gerekse kozmolojik düzlemde bir düalizme ile açıklanır. Buna göre temelde ışık alemi ve karanlık alemi olmak üzere birbirine zıt niteliklere sahip iki farklı alem ve bu alemlerle ilgili varlıklar arasında bitmek bilmeyen bir mücadele vardır. Biri mutlak iyiliğin diğeri de mutlak kötülüğün ifadesi olan bu alemlerin menşesine yönelik Batı ve Doğu tipi Gnostik akımlar arasında farklı anlayışlar bulunmaktadır. Çeşitli Yahudi ve Hristiyan Gnostik akımlarını da içeren Batı tipi Gnostisizmde varlığın oluşumu monist bir yaklaşımla ele alınır ve ezelden beri var olan tanrıdan bir südür süreci içerisinde bu alemlerin meydana geldiği düşünülür. Buna göre, karanlık alemi ve kötülük, südür sürecinde tanrıdan uzaklaşmanın ve bu bağlamda tanrıya ilgisizliğin bir sonucu olarak görülür⁵. Sâbîlik ve Maniheizm gibi Doğu tipi Gnostik geleneklerde ise, ezelden ebede var olan bir düalizme söz konusudur. Dolayısıyla mutlak iyiliğin ifadesi olan Işık tanrısıyla mutlak kötülüğün ifadesi olan Karanlık tanrısı, ezelden beri bir mücadele içerisindeydiler. Bunların her birinin südüruyla Işık

1) R. Bultmann, *Primitive Christianity in Its Contemporary Settings*, tr. R.H. Fuller, London: Thames and Hudson 1983, s. 162.

2) H. Jonas, *The Gnostic Religion*, Beacon Hill 1958.

3) Bkn. H.J.W. Drijvers, “The Origins of Gnosticism as a Religious and Historical Problem”, *NThT*, 22, 1968, s. 333.

4) Jonas, *The Gnostic Religion*, s. 42.

5) Benzer şekilde Yeni Eflatunculuk da varlığın oluşumunu İlk Prensip’ten bir südür ile açıklamaktadır. Bu südür sürecinde önce zihinsel aleme ait olan akıl/nous ve ruh oluşmuş; son olarak ise duyular dünyasını ifade eden varlığın en alt şekli yani hylics/madde meydana gelmiştir. Bkn. J. Zandee, *The Terminology of Plotinus and of Some Gnostic Writings Mainly the Fourth Treatise of the Jung Codex*, İstanbul 1961, ss. 5vd.

ve Karanlık alemleri oluşmuştur. Maddi alemin oluşumu konusunda ise Doğu tipi Gnostik geleneklerde farklı anlayışlar bulunmaktadır. Örneğin Sâbîliğe göre, Işık tanrısından südür sürecinde bazı Işık varlıklarının karanlık aleme yönelik merak ve ilgileri sonucu Işık tanrısından uzaklaşma ve günah ortaya çıkmış; bu süreç bazı ışık güçlerinin/ruhlarının karanlık alemine düşmesiyle ve orada maddi alemin oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Maniheizme göre ise, Karanlık güçlerin Işık alemine yönelik bir tecavüzünü/işgal niyetini bertaraf etmek amacıyla yüce tanrının inisiyatifinde gerçekleşen bir dizi olayla karanlık alemin içerisinde maddi evren oluşmuştur.

Bütün Gnostik akımlarda maddi evrenin adeta büyük bir hapishane olduğu ve bu hapishanenin arkonlarca ya da karanlık alemine bağlı yöneticilerce yönetildiği düşünülür. Işık güçleri, bu hapishanede, özellikle de hapishanenin merkezinde yer alan yeryüzü zindanında tutsaktırlar; tıpkı yüce Işık Tanrısı gibi onlar da bu karanlık aleme yabancılardır. Dolayısıyla bu ışık varlıklarıyla kendilerini tutsak eden madde arasında kesin bir karışıklık ve mücadele bulunmaktadır. Varlık itibarıyla her ikisi de farklı niteliklere ve kökenlere sahip olan bu iki varlık grubu arasındaki mücadele, aynı zamanda Işıklı Karanlık arasındaki mücadelenin “aktif” dönemini oluşturmaktadır. Işık güçlerinin karanlıktan nihai kurtuluşlarıyla bu aktif mücadele dönemi son bulacak, Tanrıdan uzaklaşma ve günah ortadan kalkacak, iyilikle kötülük arasındaki mücadele yeniden asli konumuna, yani “pasif” duruma dönecektir. Böylelikle geçmiş gelecekte yeniden inşa edilecek; her şey aslına rücu etmiş olacaktır.

İnsan, yeryüzünde önemli bir varlık olarak, Gnostik mitolojinin düalliteye dayalı bu varlık anlayışının ayrılmaz bir parçasıdır. Gnostik dinler, insanı ışıklı karanlık ya da iyilikle kötülük arasındaki bu mücadelenin önemli bir parçası olarak değerlendirirler. Işık ve karanlık makro alemleri arasında süregelen çatışma/mücadele, adeta bir mikro-alem olan insan yapısında da devam eder. Işıklı karanlık arasında metafizik düzlemde gerçekleşen mücadele bir bakıma insanda tarihselleşir ve su yüzüne çıkar. Dolayısıyla bütün Gnostik dinlerde, bu mücadeleye konu olan varlık olarak insan, bu özel niteliğiyle diğer varlıklardan ayrılır; insan merkezinde ışığın karanlığa ya da iyiliğin kötülüğe karşı kazanacağı savaş, bütünüyle karanlığın ve kötülüğün alt edilmesi olarak düşünülür. İyi ve kötü arasındaki mücadelenin insan bağlamında gerçekleşmesinde, insanın yapısını oluşturan -birazdan üzerinde duracağımız- farklı unsurlar arasındaki çatışma/çekişmenin olduğu kadar, farklı insan grupları arasındaki çatışmanın da önemli rolü olduğu düşünülür. Böylelikle Gnostik düalizm, insanları, ışık ve karanlıkla irtibatları çerçevesinde farklı gruplara ayırarak, onlar arasındaki bir mücadeleye de yer verir.

Genellikle Gnostik dinlerde insanlar, ışıklı irtibatlarına göre iki kategoride görülürler. Bunlar, ışık aleminden gelen hakikat ve kurtuluş çağrısına olumlu cevap vererek, kurtarıcı gizli bilgiye, gnosise, hikmete ya da marifete ulaşma yolunda olan Gnostikler ya da Pneumatikler ile ışık aleminin çağrısına cevap vermeyen/veremeyen insanlığın diğer geri kalanıdır⁶. Gnostikler bu yönleriyle kendilerini “seçkinler” veya “seçilmişler” olarak görürler. Bu seçkin olup olmamaya ilgili Gnostik akımlar arasında farklı anlayış-

6) Bkn. Jonas, *The Gnostic Religion*, s.46.

lar mevcuttur. Örneğin Sâbîlikte seçkinlerden ya da kurtuluş yoluna girenlerden olma, tamamıyla ilahi takdirle açıklanır. Bu dine göre insanlar Sâbîî olanlar ve olmayanlar şeklinde iki gruba ayrılır. Sâbîîler/Mandenler, kurtuluş bilgisi Manda'yı (gnosisi) alma yolunda olanlar olarak doğrudan kurtuluş yolunda olanlardır. Sâbîî olmak ise ancak Sâbîî bir anne ve babadan doğmakla mümkündür. Bu durumda diğer insanların ilahi takdir gereği kurtuluş yoluna girmeleri mümkün değildir. Bu çerçevede Sâbîîlikte, dinin bütün soteriolojik kurguları/anlayışları Sâbîî toplumu için geçerlidir. Diğer taraftan Maniheizm ise kurtuluş öğretisi konusunda daha evrensel bir yaklaşım sergilemesi yönüyle Sâbîîlikten farklı bir anlayışa sahiptir. Maniheizme göre bütün insanlar, doğrudan kurtuluşun konusudurlar. Çünkü bütün insanlar, kendilerinde farklı miktarlarda olsa, kurtuluşun temel nüvesi olan ışık parçacıkları/özü taşırlar. Ancak insanlar arasında Maniheist öğretiye açıktan inananlarda ışık parçacıkları diğer insanlarla karşılaştırılamayacak oranda fazladır. Hatta Maniheist cemaat içerisinde yer alan insanlar da kendi aralarında farklı oranda ışık unsuru taşımaktadırlar. Örneğin "seçkinler" olarak adlandırılan sınıf, en üst düzeyde ışığı kendilerinde toplamış olanlardır. Mani, insanların, bütün benlikleriyle ışığı kendilerinde toplamalarına kadar, reinkarnasyona tabi olduklarını; kendilerini bütünüyle ışığa teslim edenlerin kurtuluşa ulaşabileceğini belirtir. Son olarak erken dönem Hristiyan Gnostiklerden Valentinus ise insanları ışıkla irtibatlarına göre üç gruba ayırır. Bunlardan ilk grup, kendilerini tamamıyla ilahi yola veren Pneumatikler ya da ruhsallardır. Bunlar kurtuluş için yalnızca gnosis ve gizemli sözlerle ihtiyaç duyarlar. İkinci grup, kendilerinde birazcık ışık nüvesi bulunan Psişikler ya da nefsanîlerdir. Bunlar, iyi ile kötü ya da ruh ile madde arasında bir seçim yapma durumundadırlar. Ancak iyiliği ve ışık yolunu seçerlerse kurtulabilirler. Son grubu ise kendilerinde hiçbir ışık nüvesi olmayan maddîler oluşturur; bunlar, tamamıyla ait oldukları maddeye/toprağa yeniden dönecek olanlardır. Valentinus; Şit, Habil ve Kabil'i bu üç grup insanın prototipi olarak görür. Ona göre bu üç şahsiyet, insanlıkla ilgili yukarıda anlattığımız üç tabiatı temsil ederler⁷.

Gnostisizmin düalist anlayışı çerçevesinde Gnostik antropoloji, insanın yapısıyla ilgili birbirine zıt iki temel unsurdan söz eder. Bunlar beden ve ruhtur. İnsanla ilgili bu düalist yaklaşıma Eski Yunan geleneğinde de rastlanılır. Örneğin Eflatun, insanda maddi yönü oluşturan bedenden ayrı bir ruhsal unsur kabul etmektedir. Ona göre bu ruhsal unsur, bedenink aksine ezeli ve ebedidir; yok edilemez. Formlar bilgisini alan da beden değil ruhtur⁸. Diğer taraftan, insanla ilgili ruh-beden düalitesini temel alan yaklaşıma Eski ve Yeni Ahit geleneklerinde de rastlanılır. Eski Ahit'e göre insan, tanrı suretinde yaratıl-

7) Bkn. W. Foerster, *Gnosis: A Selection of Gnostic Texts I. Patristic Evidence*, tr. ed. R. McL. Wilson, Oxford: The Clarendon Press 1972, s. 141; S. Runciman, *The Medieval Manichee*, Cambridge 1955, ss. 7-8.

8) Bkn. Eflatun, Devlet, 608-611 (tr. S. Eyüboğlu, M.A. Cımcoz, İstanbul: Remzi Kitabevi 1980, ss. 294-298). Ayrıca bkn. L. Stevenson, *Seven Theories of Human Nature*, Oxford University Press 1974, s. 26. Eflatun, ruhun; akıl, sağduyu ve fiziksel arzular/isteklerden oluşan üçlü niteliğinden de bahseder. Aristo ise ruhu, bedenink anlam taşıyan ve anlam ifade eden yaşamı şeklinde değerlendirerek, bu düaliteyi beden lehine yorumlama yoluna gider. Bkn. R.E. Wood, *A Path into Metaphysics: Phenomenological, Hermeneutical, and Dialogical Studies*, State University of New York Press 1990, s. 76.

ması açısından, diğer yaratılan varlıklar arasında merkezi bir role sahiptir⁹. Tanrı insanı yeryüzünün toprağından yaratmış ve onun burnuna hayat nefesini üflemiştir¹⁰. Dolayısıyla insan yapısında yeryüzüne ait olan bir unsurla, yani bedenle, tanrı tarafından bu bedene üflenen hayat nefesi/ruhu bulunmaktadır. İnsanı oluşturan bu iki farklı unsurdan birisi canlılığı, hayatı ve yeryüzü aleminin dışından olmalı, diğeri ise cansızlığı, ölümü ve yeryüzüne ait olmalı temsil etmektedir.

İnsan yapısında mevcut olan bu unsurlardan insanın ruhsal ya da psişik yönünün bir üfleme ile maddi beden içerisine konulmuş olduğu kanaati oldukça yaygındır. İleride göreceğimiz gibi, beden içerisinde ruh ve psişik yönü ya da nefsi birbirinden ayıran Gnostik geleneklerde de nefsin bir üfleme ile bedene konulduğu vurgulanır. Gnostik mitolojide üfleme arkonlar ve demiurg tarafından yapılan bir eylem olarak görülür; dolayısıyla kötü ve günahkar girişimlerin bir parçası olarak değerlendirilir. İleride bahsedeceğimiz nefsin bedene üflenmesi tasavvuru dışında, üfleme eyleminin, bazı geleneklerde, ışık alemi ile karanlık alemi arasındaki aracı ışık varlıklarının kötü güçlerce tutsak edilmesi amacıyla yapıldığı da düşünülür. Örneğin Quqi mitolojisinde, kötü güçlerle savaşı esnasında dişi bir ilahi kurtarıcı olan Hayatın Anası, karanlık aleminde bir varlığın/arkonun oluşumuna yol açar. Daha sonra ona yaklaştığında, o varlık kendisine doğru yükselerek üfler. Bu üfleme ile kötü varlığın nefesi Hayatın Anasının dişilik organlarına kadar ulaşır ve onu kirletir. Bu kirlilikten kurtulabilmek için Hayatın Anası, yanındaki yardımcıları olan 7 bakireyi karanlık alemine atar¹¹.

Tekvin kitabında anlatılan yaratılış ve insanın yapısı kıssasında, her ne kadar ruh-beden düalitesine yer verilse de Gnostik düalizmde olduğu gibi açık bir karşıtlıktan söz etmek mümkün gözükmemektedir. Kimi yazarların yaklaşımlarının aksine¹², Yeni Ahit geleneğinde, özellikle de Pavlus'un mektuplarında ise beden-ruh düalizmi daha açık olarak ortaya çıkmaktadır. Pavlus'a göre bedenle ruh birbirlerine tamamıyla zıt nitelikler taşımaktadırlar ve bunlar birbirlerinin aksi yönde arzu duyarlar. Bedenin günah, ölüm, kötülük, ıstırap ve sapkınlık gibi olumsuz niteliklerine karşılık, ruh, kurtuluş, hayat ve iyilik gibi olumlu niteliklere haizdir¹³.

9) Tekvin 1:26-27, 5:1.

10) Tekvin 2:7.

11) Bkn. H.J.W. Drijvers, "Quq and the Quqites. An Unknown Sect in Edessa in the Second Century A.D.", *Numen*, 14, 1967, s.114.

12) Örneğin bkn. Stevenson, *Seven Theories of Human Nature*, s.40. Ayrıca Bultmann da Pavlus düşüncesindeki "beden" anlayışının düalistik bir bakış açısını yansıtmadığı düşüncesindedir. Zira ona göre, bedenin dirilişinden de bahseden Pavlus'a göre beden bir şekil değil, insanın tarihselliği ve geçiciliğidir. R. Bultmann, "Paul", S.M. Ogden (tr.), *Existence and Faith: Shorter Writings of Rudolph Bultmann*, London: Collins 1973, ss.153-154, 157. Ancak Pavlus, ölen kişinin doğal/dünyevi bedeninin çürümeye mahkum olduğunu, fakat çürümez olarak diriltileceğini söylerken, kişilerin ölümlü dünyevi bedenle değil ölümsüz ruhsal bedenle dirilişten söz etmektedir (1 Korintoslular 15:42-44). Bir başka ifadesinde de o, et ve kanın tanrının egemenliğini miras alamayacağından, aynı şekilde çürümenin çürümezliği miras alamayacağından bahseder. Dolayısıyla bu ifadeleri dikkate alındığında, Pavlus'a göre bedenin (dünyevi bedenin) ruhtan farklı nitelikte insanın ontik varlığına ilişkin bir unsuru olarak kabullenildiği anlaşılmaktadır.

13) Galatyalılar 5:16-22, 6:7-8; Romalılar 7:7-25, 8:1-11; Efesliler 2:3.

İnsanla ilgili olarak Gnostik gelenek, her ne kadar ruh ve beden ayırımına dayalı bir düalisteyi esas alsada insanın yapısında var olduğunu kabul ettiği üçüncü bir unsura, yani nefse de yer verir. Böylelikle Gnostik antropoloji, ruh, beden ve nefsten oluşan bir trikotomiye temel alan parçacı bir insan anlayışını savunur¹⁴. Ancak bu trikotomiye, yine düalistik bir bakış açısıyla yansır. Buna göre, tamamıyla olumlu nitelikleri haiz olduğu varsayılan ruha karşılık, nefis ve beden olumsuz nitelikleriyle düalitenin karşı kutbunda yer alır.

Gnostik mitolojiye göre insanı oluşturan unsurlardan beden, kötü olarak kabul edilen kozmik güçlerin veya demiurgun ürünüdür ve varlık itibarıyla olumsuz karakterlere sahiptir. Nag Hammadi Literatürü arasında yer alan *Yakub'un İkinci Apokalipsi*'nde beden, "günahkar" bir et ve kan yığından ibaret olan "yaşayan bir mezar" ve "aşağılık bir düşman" şeklinde nitelenir¹⁵. Gnostik Valentinianlar akımına göre de beden, diğer maddi şeyler gibi demiurg tarafından yaratılmıştır; madde ve beden tamamıyla arzu ve ihtiraslardan meydana gelmiştir¹⁶. Maniheizt metinlere göre ise madde ve bunun bir parçası olarak düşünülen beden, "asla hayat taşımayan canavarlar"dır¹⁷. Karanlık, kötülük ve ölüm onun asli tabiatını oluşturmaktadır; bu nedenle beden sonunda tekrar ait olduğu yere karanlığa dönecektir¹⁸. Hermetik literatür arasında yer alan *Corpus Hermeticum*'da ise beden "cehalet örtüsü, kötülük kaynağı, yolsuzluk/ahlaksızlık bağı, kara duvar, yaşayan ölüm, açık ölü, ... mezar ve ... soyguncu" olarak nitelenir¹⁹. Sâbî kaynaklarında da beden "gemileri soyan ve yutan yırtıcı bir deniz... yedi başlı bir habis, bir ejderha" olarak tanımlanır²⁰. Son olarak, çeşitli görüş ve düşüncelerinde Gnostisizmden etkilenmiş olduğu anlaşılan Pavlus da bedeni; bütün olumsuz niteliklerin kaynağı ve günahın krallığını yürüttüğü mekan olarak niteler; bedeninin temel düşüncesinin Tanrıya düşmanlık olduğunu ileri sürer²¹.

14) Bultmann, *Primitive Christianity in Its Contemporary Settings*, s. 166.

15) "Beni kötü ölümden kuru / canlı mezardan çıkar, / çünkü senin rahmetin -sevgin- bende yaşamaktadır / mükemmellik işini tamamlamak üzere / Beni günahkar etten kuru / çünkü ben bütün gücümle sana güvendim. / Sen hayatın hayatı oldun için / beni aşağılık bir düşmandan kuru." "The (Second) Apocalypse of James", tr. C.W. Hedrick, *Nag Hammadi Library in English*, ed. J.M. Robinson, Leiden: Brill 1988, s. 276.

16) Bkn. G. Quispel, "The Original Doctrine of Valentinus", *Gnostic Studies I*, İstanbul 1974, ss. 34-35.

17) S. Giversen, "The Inedited Chester Beatty Mani Codex"; ed. L. Cirillo, *Codex Manichaicus Coloniensis*, 1986, s. 377.

18) K. Rudolph, *Gnosis: The Nature and History of an Ancient Religion*, tr. ed. R.McL. Wilson, Edinburgh 1983, s. 338.

19) *Corpus Hermeticum*, VII (W. Foerster, *Gnosis: A Selection of Gnostic Texts I*, s.3'ten naklen).

20) *Ginza der Schatz oder das grosse Buch der Mandaer übersetzt und erklärt*, tr. M. Lidzbarski, Göttingen 1925, ss. 519-520.

21) "Bedenin işleri açıktır. Bunlar cinsel ahlaksızlık, pislik, safahat, putperestlik, büyücülük, düşmanlık, çekişme, kıskançlık, öfke, bencil tutkular, ayrılıklar ve benzeri şeylerdir." Galatyalılar 5:19-20. Ayrıca bkn. Romalılar 7:24, 8:6.

Bedenin olumsuz niteliklerine Ölü Deniz Yazmaları'nda da değinilir. Örneğin, *Toplum Kuralları*'nda beden, "tanrıyı tanımayan" ve "günahkar" olarak tanımlanır²².

Gnostik gelenekler, varlık itibarıyla kötü olan maddenin ve bedeninin oluşumundan ya da yaratılmasından demiurg olarak adlandırılan bir yaratıcı gücü sorumlu tutarlar. Gnostik dinlerin genelinde demiurg, köken olarak ışık alemine ait olan, ancak tanrıdan uzaklaşmayı ifade eden düşüş sürecinde karanlık alemine düşen/atılan ya da bu alemde oluşan bir varlık olarak görülür²³. Örneğin Sâbiî mitolojisinde maddi alemle bedeninin yaratıcısı olarak kabul edilen demiurg Ptahil, Dördüncü Hayat olarak tanrıdan (Yüce Hayat'tan) uzaklaşmanın son safhasını oluşturur. Bu son safha ya da bir bakıma tanrıdan südürün son aşaması, ışık aleminden tamamıyla uzaklaşarak karanlık alemine düşüştür. Bu aleme düşen Ptahil, ışık aleminden uzaklaşma ve düşüş nedeniyle cahil, aymaz ve günahkar bir karaktere sahiptir. Bu cehaleti ve aymazlığı nedeniyle kendisinde -oldukça az oranda da olsa- bulunan ışık unsurlarını kullanarak karanlığa şekil vermeye başlar; böylelikle maddi varlıklarla insanın bedenini yaratır. Hristiyan Gnostiklerden Valentiniyanlara göre ise, arzu ve ihtiraslarından dolayı ışık aleminden ve tanrıdan uzaklaşan dişi figür Sophia (Hikmet), önce Baba'nın (tanrının) suretinde demiurgun sonra da demiurg aracılığıyla maddenin ve bedeninin oluşumuna neden olur. Demiurg, farkında olmaksızın Sophia'nın yaratıcı gücüyle yeri, göğü ve insanı şekillendirir; bunları kendisinden yarattığını sanır²⁴. Nag Hammadi metinlerinden *Arkonların Tabiatı*'na göre ise düşmüş bir ışık gücü olan Pistis Sophia (İman-Hikmet), arzu ve ihtiraslarına kapılarak ayrı bir semavi alem yaratmak ister. Onun bu çabası sonucunda ilahi/ışık alemlerle aşağıdaki alemler/aeonlar arasında bir perde oluşur. Bu perdenin altında oluşan gölgeden ise madde ve maddi alem meydana gelir. Ayrıca Pistis Sophia'nın bu çabası sonucu maddi alemde, adeta bir kadının yaptığı düşük gibi, aslana benzeyen bir canavar oluşur. Daha önceki gelişmelerden habersiz olan bu canavar, etrafındaki maddi aleme bakar, kibirlenir ve kendisinden başka bir tanrı olmadığını düşünür²⁵. Dolayısıyla bu Gnostik geleneklerde, demiurg, bir taraftan aslında ışık alemi kökenli olmasına rağmen günahkar ve kötü olarak nitelenirken, bir taraftan da cahil, aymaz ve aptal olarak tanımlanır.

Diğer taraftan, Maniheizmde ise maddi alemin yaratılmasını üstlenen yaratıcı güçler/demiurglar, karanlık/kötülük alemine düşmüş ya da atılmış günahkar ve kötü bir var-

22) "Bana gelince / kötü insanlığa aidim / tanrıyı tanımayan/korkunç beden topluluğuna ... bedeninin günahı nedeniyle sendelersem / aklanmam / ...tanrının adaletiyle olacak." G. Vermes, *The Dead Sea Scrolls in English*, Sheffield: JSOT Pres 1987, s.79.

23) Gnostik geleneklerdeki düşüş motifi ve demiurg anlayışıyla ilgili olarak bkn. Ş. Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 1997, ss.121-165.

24) Bkn. Quispel, "The Original Doctrine of Valentinus", ss.32-34.

25) "The Hypostasis of the Archons", tr. B. Layton, *The Nag Hammadi Library in English*, ed. J.M. Robinson, Leiden: Brill 1988, s. 167. Maddi alemin, Pistis Sophia ile ilişkili negatif bir girişimin sonucu olan gölgeden oluştuğuna dair yaklaşım "Dünyanın Menşei Üzerine" başlıklı Gnostik metinde de yer alır. Krş. "On the Origin of the World", tr. H.-G. Bethge, B. Layton, *The Nag Hammadi Library in English*, ed. J.M. Robinson, Leiden: Brill 1988, ss. 172-173.

lık olarak değil, bazı ışık unsurlarını işgal edip ele geçirmiş olan karanlık güçlerini yenmek ve onların tutsak ettiği ışık unsurlarını kurtarmak amacıyla yüce tanrı tarafından görevlendirilen ilahi elçiler olarak düşünülür. Buna göre yüce tanrı, karanlık aleminde tutsak edilen Urmensch ve beş silahını (ateş, rüzgar, su, ışık ve havayı) kurtarmak için önce Hayat Ruh'u yaratır. Bu, yanında taşıdığı silahları ve ilahi kurtuluş davetiyle/mesajıyla karanlık alemine iner; Urmensch'i kurtarır. Urmensch'in beş silahını kurtarmak için ise karanlık aleminde yeryüzü ve gökyüzü de dahil kozmosu yaratarak ilahi kurtuluş planını uygulamaya sokar. Daha sonra yüce tanrının gönderdiği bir diğer elçi (Üçüncü Elçi), karanlık alemindeki arkonlar (kötü yöneticiler) arasında mükemmel bir erkek ve güzel bir kadın suretinde dolaşarak hayvanların, bitkilerin ve diğer canlıların yaratılmasını sağlar. Bu ilahi planın kendileri aleyhine geliştiğini anlayan arkonlar ise içlerinden biri dişi diğeri erkek iki arkonu (Saklas ve Namrael) birleştirerek bunlardan, Üçüncü Elçi'nin suretinde ilk insan çiftinin, yani Adem'le Havva'nın doğmasını sağlarlar²⁶. Görüldüğü gibi, Maniheizmde maddi alemin yaratılması işini üstlenen yaratıcı tanrısal güçler/demiurglar, ne günahkar ve kötü olarak ne de cahil ve aptal olarak nitelenirler; onlar tamamıyla yüce tanrının emriyle ilahi kurtuluş planı çerçevesinde faaliyette bulunan ışık güçleri olarak görülürler.

Böylelikle, görüldüğü gibi, Gnostik geleneklere göre insanı oluşturan unsurlardan beden, varlık itibarıyla karanlık ve kötülük alemine tabiidir; dolayısıyla ölüm ve yokluk gibi bu alemin niteliklerini taşımaktadır. Bununla birlikte Gnostik geleneklerde bedenin yapıcısı/yaratıcısı olarak kabul edilen demiurgun, çoğunlukla düşmüş ve günahkar bir varlık olarak görülse de aslında bir ışık ruhu olduğu; dolayısıyla kendisinde ışık alemine ait hayat ve verimlilik gibi nitelikler bulunduran birisinin çabasıyla karanlık aleminde bedenin oluşturulduğu düşünülür. Beden şekli itibarıyla da demiurga benzemektedir. Zira, Gnostik dinlerde, demiurgun onu kendi suretinde yaratmış olduğuna inanılır. Örneğin Sâbiî kaynaklarına göre Pthahil, ilk erkeği (Adem'i) kendi suretinde, Havva'yı ise Adem'in suretinde (bir başka rivayete göre ise dişil kötü ruh Ruha suretinde) yaratmıştır²⁷. Maniheizme göre de arkonlarca oluşturulan/yaratılan ilk insan çifti, demiurgun suretini taşımaktadır. Yine, *Arkonların Tabiatı*'na göre ise insanı yaratan arkonlar onu kendi suretlerinde ve sularda kendilerine görünen düşmüş ışık varlığının (demiurgun) suretinde yaratırlar²⁸. Dolayısıyla özü itibarıyla karanlık alemin parçası olan beden şekli itibarıyla da günahkar ve tanrıdan uzaklaşmış bir varlığın/varlıkların görüntüsüne sahiptir.

Genellikle Gnostik dinlerde, bir ışık ruhunun/elçisinin çabasıyla şekillenmiş olsa da bedenin, günah ve tanrıdan uzaklaşma ya da -Maniheizmde olduğu gibi- yüce tanrıya kötü güçlerin karşı koyma sürecinde oluştuğuna inanılır. Bu nedenle bütün Gnostik dinlerde beden, kurtuluşun konusu olarak düşünülmez; bir başka ifadeyle bedenin ilahi aleme veya cennete/ışık alemine yükselmesi söz konusu değildir. Beden, insanın yeryüzü ya-

26) Bkn. Rudolph, *Gnosis*, ss.336-339.

27) Bkn. *Ginza*, ss. 242, 266.

28) "The Hypostasis of the Archons", s. 163.

şantısı son bulup, insanı oluşturan unsurlar/parçalar çözüldüğünde, ait olduğu yerde, yani karanlık ve kötülük aleminde kalacak, orada asli tabiatı olan ölüm ve yokluk niteliğine bürünecektir.

Gnostik antropolojiye göre insanı oluşturan unsurlardan ikincisi can ya da nefstir. Her ne kadar bedenden farklı bir yapıda da olsa, nefis de tabiatı itibarıyla kötüdür; karanlık ve kötülük aleminin niteliklerini taşımaktadır. Birçok Gnostik geleneğe göre, karanlık aleminde insanın bedenini, bu alemdeki arkonların da yardımıyla topraktan şekillendiren demiurgun bu yaratma işlemi tam anlamıyla bir başarısızlıktır. Zira meydana gelen ve demiurgun suretini taşıyan varlık hareket etmeyen, konuşmayan ve hiçbir hayat özelliği taşımayan bir varlıktır. Demiurg ve kötü yardımcıları, yarattıkları bu varlığa hayat özelliğini kazandırabilmek amacıyla bir dizi nafile girişimde bulunurlar. Örneğin Valentianlara göre demiurg, bedeni hareket ettirebilmek için ona, beden maddi olmayan psişik yönünü (can ya da nefsi) üfler²⁹. *Arkonların Tabiatı*'na göre de demiurg, topraktan şekillendirdiği bedenin yüzüne can ya da nefis üfler. Ancak beden kıvılcıktan, hareketliliğini sürdürür. Bunun üzerine demiurg ve arkonlar günlerce güçlü fırtına rüzgarları gibi bedene nefis üfleme işi sürdürürler. Fakat bütün çabaları sonuç vermez³⁰. Benzer şekilde Sâbilikte de demiurg Ptahil, Adem'in bedenini karanlık aleminde yarattıktan sonra, onu ayağa kaldırıp hareket ettirebilmek için bir dizi girişimde bulunur. Arkonların (gezegensel kötü ruhların) da yardımıyla rüzgar, ateş, duman ve nehirlerden yayılan koku gibi, karanlık aleminin parçası olan bir dizi varlığı Adem'in bedenine yerleştirerek ona hayat vermeye çalışır; ancak bütün bu çabalar sonuçsuz kalır³¹.

Gnostik karakterli olup olmadıkları tartışılan Ölü Deniz Yazmalarına dahil bazı metinlerde de insanoğlunun tabiatında bulunan iki farklı psişik yönden, hakikat ve yalan ruhlarından bahsedilmektedir. *Toplum Kuralları* yazmasına göre, Tanrı insanda bu iki birbirine zıt manevi unsuru oluşturmuş ve bunlar arasına kesin bir ayrılık ve nefret tesis etmiştir. Bunlardan hakikat ruhunun kaynağı ışıktır; yalan ruhunun kaynağı ise karanlıktır. İnsan karakteri bu zıt unsurlar tarafından yönetilmektedir. Hakikat ruhunu izleyen bütün hakikat çocukları/ehli, Işık Prensi tarafından yönetilir ve ışığın yolundan yürürler; yalan çocukları/ehli ise Karanlık Meleği tarafından yönetilir ve karanlığın yolunu izlerler. Son güne kadar insan, bu birbirine zıt unsurlar arasında tercih yapma durumuyla karşı karşıyadır³². *Toplum Kuralları*'nda bahsedilen ve insan bünyesinde bulunduğu var sayılan karanlık alemine ait bu "yalan ruhu", açıkça, diğer Gnostik geleneklerdeki, insanın kötü karakterli psişik yönüne, yani nefse denk düşmektedir.

29) Bkn. Quispel, "The Original Doctrine of Valentinus", s. 35. Gnostik literatürde çok kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış ruh (spirit, pneuma) ve can (soul, psyche) ayrımı dikkati çeker. Tartışacağımız gibi, gerek ait oldukları kökenler gerekse yapıları/tabiatları itibarıyla birbirinden tamamıyla farklı olan bu cevherlerden "can" köken, yapı ve nitelikleri yönünden bizim geleneğimizdeki "nefis" kavramıyla örtüşmektedir.

30) "The Hypostasis of the Archons", s. 163.

31) Bkn. *Ginza*, ss.108vd.

32) Bkn. Vermes, *The Dead Sea Scrolls in English*, ss. 64-66.

Böylelikle, Gnostik antropoloji, insanı oluşturan unsurlardan nefsi, kozmik güçlerin bir ürünü olarak kabul etmektedir. Ait olduğu köken itibarıyla nefis, karanlık ve kötülük aleminin bir parçasıdır; onlar tarafından yönetilmektedir. Demiurgun suretinde şekillendirilen bedene konulan nefis, arkonların ve çeşitli kozmik güçlerin kendi psikik özelliklerini, kötü tabiatlarını taşımaktadır. Işık aleminden kaynaklanmadığı için hayat ve iyilik özelliklerinden uzaktır. Nitekim bu nedenle, içerisine konulduğu bedene hayat verememiş; onu ayağa kaldıramamıştır. Ait olduğu arkonlar ve kozmik güçler gibi, kötü ve karanlık tabiatlıdır; maddenin tüm eksikliklerini ve kısırlığını kendisinde taşımaktadır. Beden içerisine yerleştirilen nefis, bu aleme ait olması ve arkonlarla kozmik güçlerden kaynaklanan özellikleri nedeniyle insanın tabii, bir diğer deyişle karanlık ve kötü maddi aleme yönelik aidiyet duygusunun, bu alemle ilişkili arzu ve ihtiraslarının ifadesidir³³.

Böylelikle insanın yapısına yönelik Gnostik trikotomide, bedenle nefis birbirini tamamlayan ve düalizmin insan bünyesindeki negatif kutbunu oluşturan iki unsurdur.

Gnostisizme göre, insanı oluşturan unsurlardan üçüncüsü ise ruhtur. Gnostik geleneklerde *nişimta*, *pneuma*, *adakas* ve benzeri farklı isimler verilen ruh, gerek ait olduğu köken ve tabiatı gerekse beden içerisindeki işlevi açısından bedenle nefsten ayrılır. Bütün Gnostik gelenekler, ruhun asıl vatanının ışık alemiyle özdeş olan yüce tanrısal alem olduğunu ve ruhun, hayat, ölümsüzlük, ışık, verimlilik, iyilik, düzen gibi ışık aleminin üstün niteliklerini taşıdığını kabul ederler. Ruh, ışıkla karanlık ya da iyilikle kötülük arasındaki çekişmenin aktif mücadele döneminde, kötülük ve karanlığın tecavüzkar davranışlarının önlenmesi, onun tekrar kendi kaos alemine hapsedilmesi ve tutsak edilen ışık varlıklarının kurtarılması amacıyla yönelik ilahi bir planın (kaderin) yürürlüğe konulması bağlamında yeryüzüne indirilerek bedenle nefis hapishanesine konulmuştur. Ruhun bu hapishanede karanlık ve kötülük güçlerine karşı ortaya koyacağı direnç ve kurtuluş yolunda göstereceği performans, karanlık ve kötülüğün bütün planlarını altüst edecek; onların ışık alemine yönelik tehditlerini boşa çıkaracaktır.

Gnostik geleneklerde genellikle dişil bir ışık gücü olarak düşünülen ruhun, kendi öz vatanından alınarak kötü ve karanlık beden içerisine konulmaktan hiç de hoşnut olmadığına inanılır. Örneğin Mahiheist bir metinde ruhun bedendeki konumu ve asli özellikleri, ruhun dilinden şöyle tanımlanır:

Ben bir ışık gücüydim; ama şimdi şeytanların zırhını/elbisesini giyiyorum. Yüce Tanrıya ait bir kızdım. Bugün ise yeryüzünün şekilleri ve cinsleriyle çevrildim. Tabiatı itibarıyla hayat dolu bilgeydim. Hiç hayat taşımayan bu canavarlara nasıl tutsak oldum? ... başlangıçtan itibaren ilahi olan bir ölümsüzdüm. ... Ölümün kötülüğü içinde buraya gömüldüm. ... Onlar bana, arkonların zehrini içmemi söylediler.³⁴

Benzer şekilde Sâbiî kutsal metinlerinde de ruhun ilahi aleminden alınarak karanlık ve kötülük alemine konulmaktan ve beden içerisinde olmaktan memnun olmadığı anlatılır:

33) Jonas, *The Gnostic Religion*, s. 44.

34) Giversen, "The Inedited Chester Beatty Mani Codex", ss.376-377.

Ben (ruh) uthralara (ışık ruhlarına), kardeşlerime şöyle diyeceğim: Aranızda ben ne günah işledim? Ben aranızda ne günah işledim ki siz beni aldattınız ve aranızdan uzaklaştırdınız? Siz beni yaşadığım mekandan tutsak olarak aldınız, beni kandırdınız ve babalarımın evinden beni uzaklaştırdınız?"³⁵

Kardeşlerim, bana 'dön, gövdeneye gir; dön gövdeneye (şu anda) olduğun yer olan cesedin bedenine gir' demeyin. Bedenim, gemileri soyan ve yutan yırtıcı bir denizdir. O, yedi başlı bir habis, bir ejderhadır. Onun yedi başı vardır. Onun ne anlayışı ne de kalbi vardır.³⁶

Gnostik mitolojide örnekleri sıkça görülen ruhun bu haykırıları, şüphesiz onun öz itibarıyla iyi ve kötülükten uzak ölümsüz tabiatının bir göstergesi olarak görülür. Ancak, ruhun maddi aleme indirilmesinin ve bedenle nefis içerisine konulmasının, ilahi bir amacı vardır. Bu amaç Maniheizm ve Sâbiî metinlerde şöyle açıklanır:

Ey ruh! Sen bu aleme düşmanları yakalamak üzere geldin.³⁷

Ey ruh, yüksel, ilerle, cesede gir. ... Asi yılan, kanun tanımayan yılan senin tarafından zincirlenecek. Ejderha senin tarafından zincire vurulacak. Kötü varlık olduğu yerde katledilecek. Gücüne kimsenin güç yetiremediği Karanlık Kralı senin tarafından bağlanacak.³⁸

Mutlak aşkınlığın bir ifadesi olan ruh, beden ve nefis içerisinde tutsaktır. Birçok Gnostik metinde o, çamura atılmış/düşmüş bir altın veya bir inci şeklinde nitelenir. Çamur, genel olarak kozmik alemdir; özelde ise nefsanî arzu ve istekleriyle bedendir³⁹. Şüphesiz çamura düşmüş ve çamurla kaplanmış olan ruh, bu haliyle kendi asli görüntüsünü dışarıya yansıtmaktan uzaktır; görünüşü itibarıyla sanki bu çamur deryasının bir parçasıymış gibi durmaktadır. Esasen ruhun kendisi de bedenle nefis tarafından çevrili olduğundan kendi gerçek varlığının farkında olmayan bir haldedir. Ancak bu durum geçicidir; zira o, kendi kendisini anlamaya ve etrafını kavramaya başladığında etrafını çevreleyen bu çamur deryasından, beden ve nefsten sıyrılacak kendi asli yapısının ve gerçekte ait olduğu ilahi alemin farkına varacaktır. Gnostik Filip İncili'nde bununla ilgili şöyle denilir:

İnci çamura atıldığında oldukça kirlenir. ... Ancak o, sahibinin gözünde her zaman değerlidir. Nerede olurlarsa olsunlar, tanrı oğullarını kıyasla! Babalarının katında onlar hâlâ değerlidirler.⁴⁰

35) *Ginza*, s. 506.

36) *Ginza*, ss. 519vd.

37) Giversen, "The Inedited Chester Beatty Mani Codex", s. 377.

38) *Ginza*, s. 507.

39) Foerster, *Gnosis: A Selection of Gnostic Texts I*, s. 2.

40) "The Gospel of Philip", tr. W.W. Isenberg *The Nag Hammadi Library in English*, ed. J.M. Robinson, Leiden: Brill 1988, s. 147.

Gnostisizme göre beden ve nefis hapishanesine konulan ruh, etrafını kaplayan bu kendi tabiatına yabancı unsurlar nedeniyle ilk başta kendinde değildir; olayın şokunu yaşamaktadır. Onun bu hapishaneden kurtulabilmek için öncelikle etrafını kaplayan bu beden ve nefis örtüsünden sıyrılması, yani, çamurdan temizlenmesi ve böylelikle kendi varlığının farkına varması gerekir. Bir başka ifadeyle ruhun, kendi asli yapısında mevcut olan çağrıya, kendi özünün ve kökeninin bu maddi alemde farklı, bu aleme yabancı olduğu hakikatine kulak vermesi gerekir. Bu nedenle, “çağrı” motifi bütün Gnostik kurtuluş öğretilerinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu çağrı akılla ya da tecrübi verilerle ilişkili bir çağrı değildir. İnsanın gerçek benliğinin ifadesi olan ruhun yapısında bulunan bir özelliktir. Kurtuluş için kendi benliğine dönen, ona kulak veren insan bu çağrıyı hissedecek ve ona “cevap” verecektir. İnsanın kendi benliğinin farkına varması ve benliğinin/ruhunun ait olduğu asli alemleri ve özellikleri kavraması bu çağrıya olumlu cevap vermesi demektir⁴¹.

Gnostik antropolojiye göre insanın gerçek benliğini beden veya nefis değil, ruh ifade etmektedir. Zira hayat, iyilik, adalet, doğruluk ve sorumluluk gibi insan varlığını ifade eden niteliklerin kaynağı ruhtur. Buna karşılık beden ve nefis ise, yukarıda vurguladığımız gibi, ölüm, kötülük, kısırlık, kaos ve benzeri nitelikleri taşırlar. Dolayısıyla insanın, tanrısal alemle ilişkili gerçek benliğini, bu alemde kaynaqlanan ve bu alemin özelliklerini taşıyan ruh oluşturmaktadır. Her ne kadar ruhun kökeni olarak ilahi aleme ait ölümsüz bir ışık cevheri olduğu düşünülse de genelde Gnostik gelenekler, varlık öncesi var olan bir ilahi ışık nüvesi olarak ruhun, pozitif tanımlarla değil, negatif niteliklerden uzak olduğunu belirterek tanımlanabileceğini düşünürler. Örneğin onun sonlu, kötü ve karanlık tabiatlı olmadığını ve beden içerisinde özgür olmadığını vurgularlar. Zira, tıpkı kurtarıcı bilgi olan Gnosis konusunda olduğu gibi, bu maddi alemin parçası olmayan bir varlığı bu alemin nitelikleriyle tanımlamak mümkün değildir. Dolayısıyla yapılabilecek olan en doğru şey, ruhun bu alemin niteliklerini taşımadığı ve onlardan farklı olduğu şeklinde bir tanımlamada bulunmaktır⁴².

Gnostik kurtuluş öğretisi, ruhun beden ve nefis hapishanesinden kurtularak kendi asli alemine, yani ilahi ışık alemine dönmesini merkezi bir düşünce olarak kabul eder. Gnostik düalizme göre, sonunda her şey kendi alemine ve asli yapısına/niteliklerine döner. Yani ruh, anavatanı olan ışık alemine dönerken, beden ve nefis ise ait oldukları karanlık ve kötülük aleminde kalırlar. Karanlık ve kötülüğün ebedi olup olmamasıyla ilgili çeşitli Gnostik geleneklerin savundukları anlayışlar çerçevesinde aralarında bazı farklılıklar olsa da hemen hepsi, ruhun madde ve beden hapishanesinden kurtulmasıyla bedeninin yeniden kaos, ölüm ve yokluk özelliklerine döneceğini düşünürler. Nefs konusunda ise bazı farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Genellikle, ruhun beden ve nefsten ayrıl-

41) Bkn. Foerster, *Gnosis: A Selection of Gnostic Texts I*, ss. 2-3; Jonas, *The Gnostic Religion*, ss. 74-75.

42) Benzer bir yaklaşım Harranilik gibi çeşitli Ortadoğu dinlerinin Tanrı tanımlamalarında da görülmektedir. Örneğin, Ortaçağ kaynaklarının verdikleri bilgilere göre Harraniler yüce tanrının yalnızca selbi sıfatlarla bilinebileceğine inanmaktaydılar. Bkn. Birûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, ed., tr. C.E. Sachau, London 1879, s. 187.

ması üzerine nefsin de beden gibi karanlık ve kötülük aleminde kalacağı düşünülmeyle birlikte bazı Gnostik metinler nefsin de ruha katılacağını ileri sürerler. Örneğin *Ginza*'ya göre ruhun (*nişimta*) kurtuluş yoluna girmesiyle birlikte dizginlenen nefsin (*ruha*) ruha katılmak için yalvardığı; fakat önce bu isteği geri çeviren ruhun sonra onu kabul edeceği ve ruhla birlikte nefsin de bedeni (*pagra*) terk ederek ilahi aleme yükseleceği anlatılır⁴³.

Ruhun kurtuluşu için yapması gereken bazı temel şeyler vardır. Öncelikle ruh, kendisini tutsak eden maddi alemden ve bedenle nefsin her türlü arzu ve isteğinden uzak durmalıdır. Bu, kendisinin gerçek varlığının farkına varması ve ya kendisini bilmesi için şarttır. Ancak bu arzu ve isteklerden uzak durmanın sınırı nedir? Bu konuda Gnostik gelenekler arasında farklı anlayışlar bulunmaktadır. Maniheizm gibi bazı akımlar, mutlak asketizmi ve dünyevi yaşamla tüm ilişkileri minimum düzeye indirmeyi şart koşarken, Sâbîlik gibi bazı gelenekler ise sınırlı bir asketizmi öngörürler. Ancak genelde Gnostikler, benliği dünyaya bağlayan şeylerden elden geldiğince uzak durmaya çalışarak, maddi hayata karşı olumsuz bir tavır sergilerler⁴⁴.

Ruhun kurtuluşu açısından önemli olan ikinci aşama ise, maddi aleme ve bedenle nefsin arzularına karşı çıkarak kendi benliğinin bilincine varan ruha, yüce tanrısal alem tarafından kurtarıcı bilginin, yani Gnosisin verilmesi, bahşedilmesidir. Tıpkı ruh gibi yapısı itibarıyla bu aleme ait olmayan Gnosisi tanımlamak, başkalarına anlatmak mümkün değildir; ancak o, ne olmadığı şeklinde negatif özelliklerden uzak olduğunun vurgulanmasıyla ifade edilebilir. Örneğin o, akılla öğrenilen, anlatılabilen, ulaşılabilen ve bu aleme ait olan bir bilgi değildir gibi. Gnosis, kurtuluşu hak eden ruhlarla bir aracı ilahi varlık (redeemer) vasıtasıyla ulaştırılır. Gnosisi alan ruh kurtulmuş olur.

Kendi asli varlığının tam olarak farkına varamayan (günahkar) ruhlarla kurtuluş yoluna bir türlü girememiş olanlar konusunda Gnostik gelenekler arasında çeşitli farklı yaklaşımlar vardır. Tam olarak temizlenememiş olan ruhların, bedenden ayrılış sonrası - Maniheizmde olduğu gibi- tekrar tekrar bedenleşerek kurtuluş yoluna girene kadar dünyada yaşayacağı ya da -yine Maniheizm ve Sâbîlikte olduğu gibi- bedenden ayrılış sonrası ruhun ilahi aleme doğru yükselişte çeşitli semavi alemlerde konaklayarak buralarda temizleneceği düşünülür⁴⁵. Kurtuluş yoluna hiç girememiş olan ruhların ise ya dünyanın sonundaki kıyamette kötü arkonlarla birlikte Suf denizine (cehenneme) gidecekleri ya da -Mani öğretilerinde olduğu gibi- reinkarnasyon yoluyla temizlenene kadar dünya yaşantısını sürdürecekleri var sayılır⁴⁶.

43) Bkn. *Ginza*, ss. 566-567.

44) Rudolph, *Gnosis*, ss. 339-340.

45) Örneğin bkn. I. Gardner, "The Eschatology of Manichaeism as a Coherent Doctrine", *The Journal of Religious History*, 17/3, 1993, s. 260; *Ginza*, ss. 443-452.

46) Bununla birlikte Maniheizm bazı kayıp ya da kurtuluşa ulaşamamış ruhların varlığından ve bunların dünyanın sonunda Büyük Ateş'te cezalandırılacaklarından ve ebediyen Karanlık güçlerin tutsağı olacaklarından da söz etmektedir. Bkn. Gardner, "The Eschatology of Manichaeism as a Coherent Doctrine", s. 272.